

Сергій Левцов
аспірант НАДУ при Президентіві України

СУЧАСНИЙ РІВЕНЬ РОЗВИТКУ І СТРУКТУРА РЕКРЕАЦІЙНОГО КОМПЛЕКСУ СТОЛИЧНОГО РЕГІОНУ

У статті розкрито рівень розвитку та надано характеристику структурних елементів рекреаційного комплексу столичного регіону. Встановлено, що створення та функціонування рекреаційного комплексу столичного регіону в контексті розвитку урбаністичних процесів, розширення міжнародних контактів, інтенсифікації економічного розвитку та зростання культурного рівня населення сприяє перетворенню рекреації у потужний процес, який є невід'ємною частиною економічного життя м. Києва та Київської області.

Ключові слова: рекреаційний комплекс, рекреаційний комплекс столичного регіону, рекреаційно-туристичні ресурси, таксономічні одиниці, функціонально-галузевий, організаційно-управлінський, територіально-господарський підрозділи.

Serhiy Levtsov

THE STRUCTURE AND CURRENT LEVEL OF DEVELOPMENT THE RECREATION COMPLEX OF CAPITAL'S REGION

The paper presents the level of development and the structural elements of the recreational complex in the capital region. It was found that the establishment and operation of a recreational complex in the capital region in the context of urbanization, expansion of international contacts, boost economic development and growth of the cultural level of the population contribute to the transformation of recreation in the powerful process, which is an integral part of the economic life of the city of Kiev and Kievskaya oblast.

Keywords: recreation center, recreation complex of capital region, recreation and tourism resources, taxonomic units, functional and sectorial, organizational and administrative, territorial and economic divisions.

Сергей Левцов

СОВРЕМЕННЫЙ УРОВЕНЬ РАЗВИТИЯ И СТРУКТУРА РЕКРЕАЦИОННОГО КОМПЛЕКСА СТОЛИЧНОГО РЕГИОНА

В статье представлены уровень развития и структурные элементы рекреационного комплекса столичного региона. Установлено, что создание и функционирование рекреационного комплекса столичного региона в контексте развития процессов урбанизации, расширения международных контактов, интенсификации экономического развития и роста культурного уровня населения способствуют превращению рекреации в мощный процесс, который является неотъемлемой частью экономической жизни г. Киева и Киевской области.

Ключевые слова: рекреационный комплекс, рекреационный комплекс столичного региона, рекреационно-туристические ресурсы, таксономические единицы, функционально-отраслевое, организационно-управленческое, территориально-хозяйственное подразделение.

З розвитком суспільного виробництва, його інтенсифікацією, погіршенням стану навколишнього середовища та умов життя у містах зростає роль рекреації. На сучасному етапі намітились дві основні тенденції в еволюції рекреаційної діяльності, які відображають зміни в структурі не лише рекреаційних потреб, але й рекреації в цілому. Вони проявляються у зростанні питомої ваги активних загальнооздоровчих, спортивних та пізнавальних елементів рекреаційної діяльності, а також у зростанні пріоритетності інфраструктурної забезпеченості рекреаційного обслуговування. Відповідно, постає питання про формування рекреаційних комплексів (далі – РК), що демонструють динамічно зростаючий попит громадян на рекреаційні послуги з метою якісного відтворення продуктивних сил населення.

За визначенням Г. В. Чернової, під «рекреаційним комплексом обласного рівня» в умовах ринкової економіки варто розуміти складне суспільно-географічне утворення, яке формується і функціонує за наявності певних компонентів (рекреантів, рекреаційних ресурсів, обслуговуючого персоналу, закладів рекреаційної інфраструктури, менеджменту, маркетингу та промоушену), пов'язаних прямими та зворотними зв'язками, структура

та інтенсивність яких формуються під впливом рекреаційного попиту та стану суспільно-господарських територіальних комплексів [10, с. 5].

Рекреаційний комплекс столичного регіону (столичного міста та прилеглих до нього населених пунктів Київської області) володіє значними рекреаційно-туристичними ресурсами (далі – РТР), має висококваліфіковані кадри, достатньо сформовану мережу об'єктів оздоровлення, відпочинку та прийому приїжджих. Це створює можливість для формування високорозвинутого РК, який повинен стати однією із суттєвих ланок економіки столичного регіону. Однак господарський потенціал підприємств рекреаційного комплексу регіону ще не набрав належної ваги як джерело наповнення державного та місцевих бюджетів.

Проблеми РК столичного регіону недостатньо вивчені. Досліджуються переважно здобутки і перешкоди традиційних і широко відомих зон туризму та відпочинку – Автономної Республіки Крим, Карпат, рідше – Херсонської, Одеської, Львівської областей. Проте недостатньо висвітлено стан галузі, ресурси, можливості і шляхи подальшого розвитку РК інших територій, зокрема столичного міста та Київської області.

Проблемам розвитку рекреаційного комплексу і його територіальної організації присвячені роботи як зарубіжних, так і вітчизняних учених: О. О. Бейдика, О. Г. Богославець, М. І. Долішнього, В. Ф. Кифяка, М. П. Крачила, Є. Н. Котлярова, М. С. Мироненка, Н. Ю. Недашковської, І. І. Твердохлебова, Н. П. Турло, Г. В. Чернової та ін.

Незважаючи на досить значну кількість змістовних наукових праць із цього напрямку, потребують більш ґрунтовного дослідження питання аналізу функціонування та формулювання пріоритетних напрямів використання потенціалу РК столичного регіону.

Метою пропонованої публікації є визначення структури та сучасного стану територіально-рекреаційного комплексу столичного регіону, виявлення основних вад та їх причин, обґрунтування пропозицій щодо шляхів його подальшого розвитку.

В умовах ринкової економіки територіально-рекреаційний комплекс є досить специфічним утворенням, подальший розвиток якого передбачає модернізацію його функціональної структури; забезпечення якості та різноманітності рекреаційних послуг; перегляду підходів до планування, фінансування, ціноутворення у рекреаційній сфері; трансформування системи управління на всіх його рівнях [10, с. 5].

Аналіз туристичних і рекреаційних ресурсів м. Києва та Київської області дозволив з'ясувати, що в межах даного територіального утворення складаються виключно сприятливі умови для розвитку рекреаційного господарства, куди входять лікувальні й оздоровчі установи, підприємства, що обслуговують й супроводжують галузь рекреації (підприємства торгівлі й громадського харчування, побутові, культурні й спортивні установи, екскурсійні об'єкти, шляхово-транспортна мережа, сувенірне виробництво та ін.). Це обумовлюється також наявністю значного культурно-історичного потенціалу та достатньої кількості рекреаційних ресурсів як природного, так і антропогенного походження, але, насамперед, розташуванням тут столиці держави, а також похідними від цього факторами: наявністю потужних туристичних потоків, що приймає та відправляє м. Київ, винятковим транспортно-географічним положенням мезорегіону. Так, до територій відпочинку тільки м. Києва входять 111 парків загальною площею 2,9 тис. га., 470 скверів площею понад 420 га., 78 бульварів площею до 300 га., 33,520 тис. га. лісопаркового господарства, на території якого знаходиться 40 зон відпочинку, а також три ботанічні сади, зоопарк, зони історико-культурних заповідників. До числа спортивних парків уналежнено 21 об'єкт.

Важливим питанням територіальної організації РК є визначення його таксономічної структури.

У науковій літературі запропоновано досить багато таксономічних класифікацій туристично-рекреаційних утворень. Зокрема, виділяють наступні ієрархічні рівні: установа, комплекс, функціональна зона, район, регіон, країна. Аналізуючи наукові роботи М. І. Долішнього [3], М. П. Крачила [5] з цього питання, можна виокремити такі таксономічні одиниці: об'єкт, пункт, зона, район, регіон. Водночас, Н. Недашковська пропонує наступну класифікацію: система, зона, район, підрайон, вузол, пункт (центр) [6, с. 83–85]. Інші дослідники найменшою таксономічною одиницею вважають «підприємство», тобто одиничний заклад.

Проте, на думку Н. П. Турло, з якою погоджується і автор даного дослідження, найменшою таксономічною одиницею варто вважати «об'єкт», тим самим виділяючи не лише заклади, але і об'єкти природи. Розглядаючи міський РК, науковець виділила наступну таксономію: рекреаційний об'єкт, рекреаційна зона, рекреаційний підрайон, рекреаційний район [9, с. 74–75]. Одним із принципів виділення таксономічних рівнів РК може виступати співвідношення меж комплексу та меж адміністративно-територіальних утворень. Ця ознака має вважатися основною, тому що найбільш важливим та складним питанням формування та функціонування РК є забезпечення управління. Виходячи з цього, територіальна організація РК може бути представлена у вигляді наступних взаємопов'язаних рекреаційних поєднань (комплексів): рекреаційний комплекс країни – рекреаційний комплекс регіону – рекреаційний комплекс області – рекреаційний комплекс району – рекреаційний комплекс населеного пункту.

У контексті нашого дослідження територіальну організацію рекреаційного комплексу столичного регіону можна представити у вигляді основних рангово-таксономічних рівнів: базового, регіонального та міжрегіонального (Рис. 1.).

Варто зазначити, що виокремлення таксономічних одиниць рекреаційного районування столичного регіону проводилось на основі поєднання природних, соціальних і економічних критеріїв. При цьому поділ даної території на певні таксони (рівні, зони, райони, комплекси)

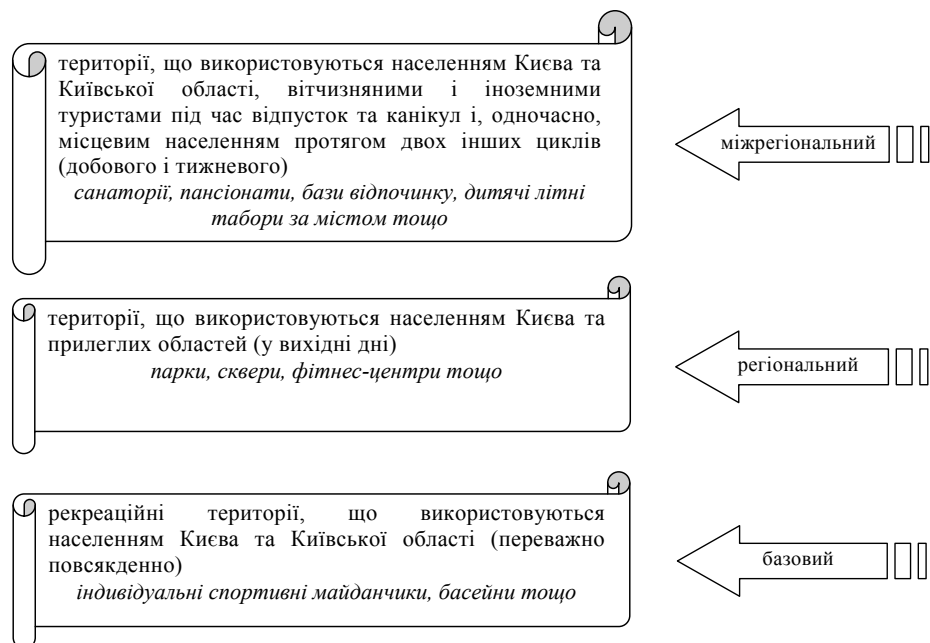

Рис. 1. Основні рангово-таксономічні рівні рекреаційних територій столичної агломерації [2]

дає можливість відстежити спеціалізацію рекреаційного обслуговування, структуру рекреаційних ресурсів, напрями їх освоєння і збереження тощо.

До рекреаційних ресурсів м. Києва та Київської області відносять природні, історико-культурні та соціально-економічні ресурси. Природні ресурси включають лікувальні й оздоровчі фактори багатопільового призначення (ліси, лікувальні кліматичні місцевості, поверхневі води), а також ландшафтні ресурси, рельєф, рослинний та тваринний світ, національні природні парки і заповідники та ін.

Історико-культурні рекреаційні ресурси столичного регіону представлені значними пам'ятками культури, створеними людиною, які мають суспільно-виховне значення, становлять пізнавальний інтерес і можуть бути використані для задоволення духовних потреб населення (історико-архітектурні та історичні пам'ятки, спортивні і культурні об'єкти, традиційні промисли і ремесла, пам'ятки народної творчості). Відповідно, така функціональна та територіальна різноманітність культурно-історичних пам'яток впливає на організацію мережі екскурсійних маршрутів. Разом з цим, соціально-економічні ресурси столичного регіону включають у себе матеріально-технічну базу туристично-рекреаційних об'єктів, частину матеріального виробництва, які безпосередньо забезпечують потреби рекреації та туризму, об'єкти інфраструктури. І, тим самим, слугують підтвердженням того факту, що наявні ресурси «впливають на територіальну організацію рекреаційної діяльності, формування рекреаційних районів (центрів), їх спеціалізацію та економічну ефективність» [1, с. 42].

Як зазначив Є. Н. Котляров, «кожен територіально-рекреаційний комплекс має свою історію формування, належну для нього стадію розвитку, свою характерну структуру та внутрішню територіальну організацію» [4, с. 5]. Перший етап комплексоутворення характеризується простою агломерацією закладів і підприємств різних галузей. Другий збігається із початком розвитку комплексуючої сфери спеціалізації і групуванням туристично-рекреаційних підприємств за певними ознаками. Третій визначається формуванням територіальної структури.

При визначенні основних факторів розвитку РК столичного регіону за основу була взята система таких складових, як: рекреаційні ресурси, рекреаційні потреби та соціально-економічні можливості столичного регіону, які діють за умови:

- вдалого туристично-географічного положення території;
- впливу системи розселення та демографічної структури;
- економічних можливостей, які визначаються матеріальними, фінансовими, трудовими, законодавчими, технічними, технологічними, інвестиційними, інтелектуальними та іншими факторами;
- рівня господарського розвитку, а саме тих галузей, які забезпечують функціонування РК: АПК, транспорт, будівельний комплекс, зв'язок, ресторанне господарство, торгівля, побутове обслуговування, комунальне господарство тощо;
- раціональної організації сфери відпочинку населення столиці та області;
- забезпечення безперебійної й ефективної роботи електро-, водо-, енергопостачання, транспортно-обслуговування;
- загального розвитку та вдосконалення виробництва, науково-технічної революції;
- проведення реклами, інформаційної діяльності

щодо пропаганди рекреації та туризму РК агломерації, які створюють позитивний імідж, розкривають туристично-рекреаційні можливості, і, як наслідок – привертають до себе увагу рекреантів та туристів.

На нашу думку, вказані умови формуються шляхом: забезпечення єдиної інженерно-транспортної мережі обслуговування столичного регіону; забезпечення безперебійного постачання відпочиваючим та постійному населенню продуктів харчування; організації туристично-екскурсійного обслуговування; обмеження розвитку шкідливих виробництв; забезпечення будівництва рекреаційних, інфраструктурних та житлових споруд; створення об'єктів природно-заповідного фонду; розробки програми розвитку туризму та рекреації в столичному регіоні.

У цьому контексті варто зауважити, що основною особливістю РК столичного регіону має слугувати його територіальна цілісність. На користь даного твердження свідчить той факт, що для більш ефективного функціонування підрозділів, рівнів, видів і окремих одиниць комплексу, необхідним є встановлення тісних територіальних зв'язків між ними та територіальна спільність наявних у комплексі інфраструктури, ресурсів і управління. А тому важливим завданням формування та функціонування РК столичного регіону є визначення структури, в якій нами було виділено три основні підрозділи: функціонально-галузевий, організаційно-управлінський та територіально-господарський (Рис. 2.).

Водночас функціонально-галузевий підрозділ РК столичного регіону можна представити у вигляді сукупності видів рекреаційної діяльності, що мають виконувати певні функції та є інтегрованими в рамках РК для досягнення поставлених цілей. До таких видів рекреаційної діяльності належать: санаторно-курортний (курортно-лікувальний), оздоровчо-фізкультурно-спортивний, пізнавальний, дитячий відпочинок та корпоративна рекреація.

Відповідно, санаторно-курортний (курортно-лікувальний) вид рекреаційної діяльності має бальнеологічний та фіто-лікувальний підвиди, основними завданнями яких є санаторне, профілактичне та реабілітаційне лікування. Оскільки складовою частиною РК регіону є санаторно-курортна служба, що являє собою розвинену мережу санаторно-оздоровчих закладів різного типу та рівня, то сприятливі природні умови м. Києва та області зумовили формування та розвиток двох кліматичних курортів загальнодержавного значення – Пуща-Водиця та Конча-Заспа, й двох курортів місцевого значення – Ворзель та Ірпінь. Так, мережа санаторно-оздоровчих закладів тільки м. Києва представлена 54 об'єктами, що становить 1,7 % від загального показника по Україні.

Загалом це пансіонати, бази відпочинку (20 або 37,0 % від загальної кількості), санаторії (18 або 30,0 %), санаторії-профілакторії (11 або 20,4 %), бальнеологічні лікарні та оздоровчі комплекси (5 або 9,3 %).

З метою наближення відпочинку до місця проживання у приміських зонах розміщуються будинки та пансіонати відпочинку. Переважно вони знаходяться серед лісів, на березі річок, озер. Тому тут функціонує 2 пансіонати й 1 будинок відпочинку.

Оздоровчо-фізкультурно-спортивний вид РК включає такі спеціалізовані підвиди: стаціонарно-оздоровчий, основними видами занять якого є пляжно-купальний відпочинок, любительські промисли; спортивно-оздоровчий – лікувальна фізкультура та спорт, спортивний туризм, спортивна риболовля та мисливство, спор-

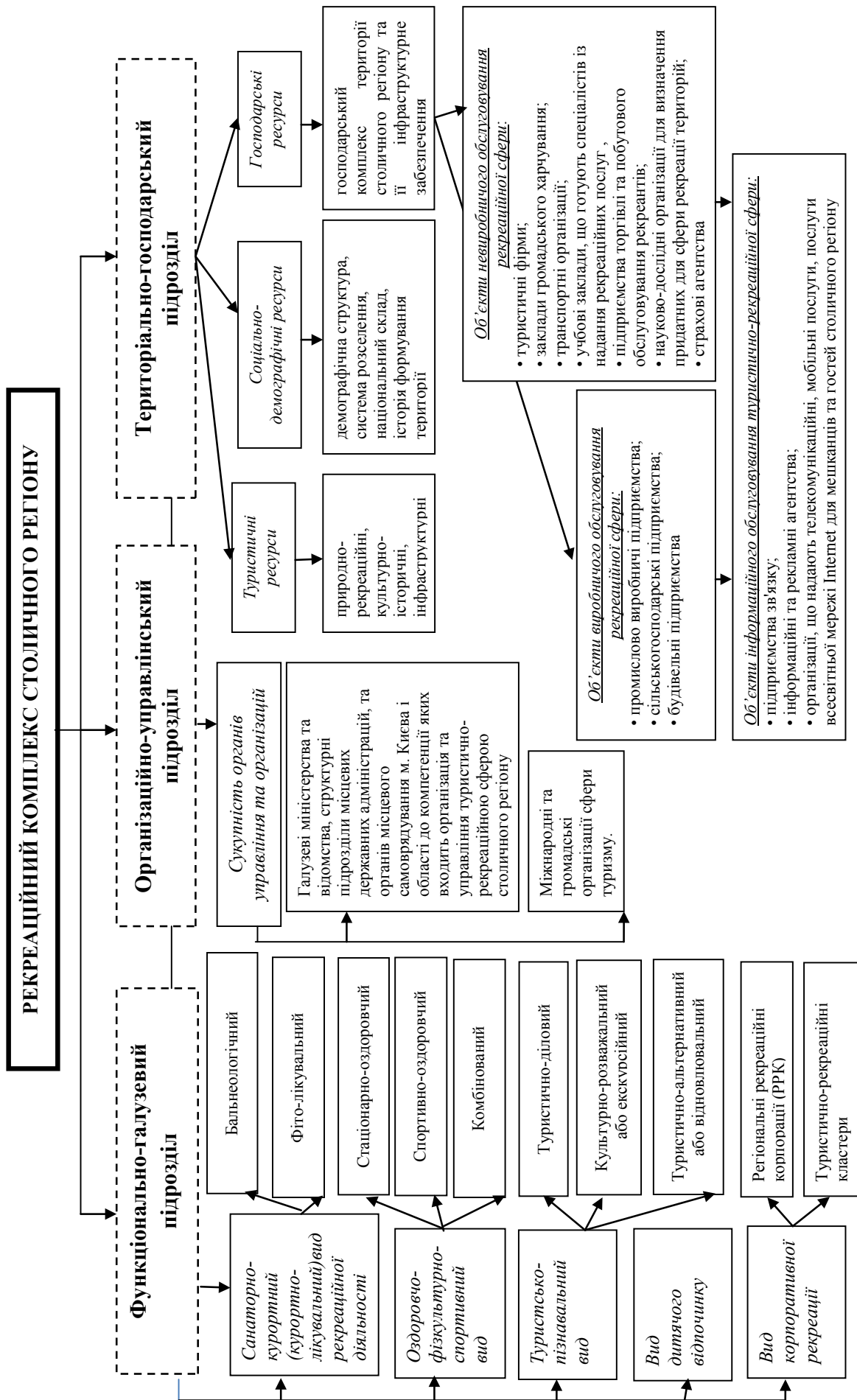

Рис. 2. Структура рекреаційного комплексу столичного регіону

тивне орієнтування та автотуризм; комбінований, що охоплює заняття двох попередніх підвидів. Основними їх завданнями є збереження здоров'я, профілактика захворювань, зняття фізичної та нервової напруги, фізичний розвиток. Функціонування оздоровчо-фізкультурно-спортивного типу РК забезпечують бази, будинки відпочинку, пансіонати, будинки рибалки та мисливця, рибальські та мисливські угіддя, туристичні бази, мотелі, кемпінги та наметові містечка [7, с. 12–13].

Основними завданнями туристсько-пізнавального виду РК є духовний, культурний, естетичний та інтелектуальний розвиток особистості. До туристсько-пізнавального виду РК належать такі його підвиди, як культурно-розважальний (екскурсійний), туристично-діловий та туристично-альтернативний (відновлювальний). Культурно-розважальний напрям передбачає відвідування та ознайомлення з історико-культурними, археологічними та архітектурними пам'ятками, відвідування музеїв, театрів, фестивалів та інших об'єктів культури.

У туристично-діловому напрямі виділяють: бізнесовий – відвідування різного роду ярмарок, виставок, підприємств для ознайомлення з досягненнями НТП, придбання інформації; комерційний, що передбачає відвідування з метою придбання чи продажу різноманітних товарів широкого вжитку і продуктів харчування. Туристично-альтернативний (відновлювальний) напрям виникає як відповідь на пошук більш оптимальних до навколишнього середовища шляхів розвитку рекреації та туризму, його синонімом може бути природно-орієнтований. Даний напрям є формою активного відпочинку з екологічно значущим наповненням, він передбачає відвідування природоохоронних територій агломерації, а також проживання рекреантів у сільській місцевості для ознайомлення з природним і культурним потенціалом, традиціями, перебування в екологічно чистому середовищі та споживання натуральної їжі тощо.

Діяльність туристсько-пізнавального виду РК столичного регіону забезпечують культурно-історичні комплекси (археологічні, архітектурні, історичні, етнографічні), природні пам'ятки, природоохоронні території, музеї, театри, фестивалі, ярмарки, виставки тощо. Прикладами можуть слугувати Національний комплекс «Експоцентр України», Музей народної архітектури та побуту (м. Київ), розважально-історичний комплекс «Парк Київська Русь» (Київська обл., с. Копачів) та ін. Матеріально-технічною базою даного виду РК є туристичні агентства, підприємства, готелі, автобази, інформаційні та рекламні служби, установи по організації та управлінню рекреаційною діяльністю.

Вид дитячого відпочинку пов'язаний із організованим відпочинком дітей у дитячих таборах різної спеціалізації (лікувально-оздоровчих, санаторно-курортних, спортивних, розміщених в основному, у приміській зоні) у різні пори року (літо, зима), а також розгалужена сфера дитячого відпочинку (у м. Києві – дитячий табір «Дніпровські Хвилі», табір праці та відпочинку «Юннат», дитячі санаторії «Ялинка» (Пуща-Водиця) та «Лісова поляна», столичний «Дельфінарій», сімейний центр розвитку та дозвілля «Дивосвіт», сімейний розважальний центр аквапарк «Dream Island» та ін.; у Київській області – Центр соціального розвитку дітей та підлітків «Зміна» (с. Пилиповичі), дитячий табір «Козацька Фортеця» (Білоцерківський район, м. Біла Церква) та ін.

Вид корпоративної рекреації представлений регіональними рекреаційними корпораціями (далі – РРК) та туристично-рекреаційними кластерами. Зокрема, туристично-рекреаційні кластери включають туристичний

блок; виробничий блок, який об'єднує виробників продукції, що має пряме відношення до РК; науково-освітній блок, що включає освітні заклади, здатні забезпечити потреби у висококваліфікованих кадрах для туристично-рекреаційної сфери, та наукові установи, які відповідають за стратегію розвитку, проводять маркетингові дослідження та рекламні акції у даній сфері; управлінський блок, куди входять керівники організацій, що утворили кластер, представники фінансових інститутів, органів державної влади та місцевого самоврядування, які координують дії учасників об'єднання [8, с. 224–225].

Відповідно, РРК є альтернативою кластерним мережам та орієнтований на залучення до туристично-рекреаційного процесу не тільки суб'єктів столичного регіону, але й інших регіонів країни на базі наявних природно-рекреаційних ресурсів із залученням органів місцевого самоврядування, з метою всебічного та більш продуктивного оздоровлення, відпочинку, пізнання. Корпоративна форма ведення рекреаційного господарства особливо актуальна для суб'єктів і регіонів, рекреаційні можливості яких використовуються на недостатньому рівні, мають не завантажені потужності рекреаційних закладів, у яких переважає екстенсивне природокористування одного напрямку і не використовуються можливості комплексної експлуатації природно-рекреаційних ресурсів, що негативно відображається на стані довкілля, збереження якого є одним із напрямів діяльності корпорації [11]. Також передбачається співробітництво з аналогічними структурами іноземних держав з приводу спільної діяльності по організації туристично-рекреаційного процесу [12].

Організаційно-управлінський підрозділ РК необхідний для вирішення різноманітних проблем, пов'язаних із формуванням, функціонуванням і подальшим розвитком РК столичного регіону. Управління РК реалізується у межах організаційної структури, що представлена сукупністю організаційних форм та органів управління – галузевими міністерствами, відомствами та ін. органами виконавчої влади (Міністерство охорони здоров'я України, Міністерство екології та природних ресурсів України, Міністерство культури України, Міністерство інфраструктури України, Міністерство регіонального розвитку будівництва та ЖКГ України, місцеві державні адміністрації м. Києва та Київської області (в їх складі функціонують департаменти та управління культури та туризму, екології та природних ресурсів), а також органи місцевого самоврядування); міжнародні та громадські організації сфери туризму. У наші дні особливо актуальною проблемою є пропозиція недорогого відпочинку. Вирішенню її сприяють такі заклади розміщення туристів та рекреантів як бази відпочинку, туристичні бази, мотелі, кемпінги та ін.

Крім даних підрозділів, обслуговуванням туристів та рекреантів займаються й інші організації, що діють незалежно від РК столичного регіону. Зокрема, приватні будинки, що здаються в оренду; легкові автомобілі, що здаються в оренду; таксомоторні парки; ресторани; кафе; підприємства сфери дозвілля та розваг (спортивні клуби та заклади, музеї, театри та кінотеатри, нічні клуби, виставкові зали та ін.), які функціонують поза межами РК; авіапідприємства, які надають літаки для чартерних рейсів; морські, річкові порти, що надають судна для обслуговування туристів та ін. [12].

Територіально-господарський підрозділ РК включає такі ресурси, як туристичні (природно-рекреаційні, культурно-історичні, інфраструктурні), соціально-демографічні (система розселення, демографічна структура,

національний склад, історія формування території, що ведуть до певної диференціації послуг, видів туризму, спеціалізації РК) і господарські (господарський комплекс території та його інфраструктурне забезпечення); об'єкти виробничого, невиробничого та інформаційного обслуговування туристично-рекреаційної сфери.

Отже, ефективне функціонування РК столичного регіону потребує розробки єдиної програми туристично-рекреаційного освоєння території, у якій в рамках даного комплексу можливо було б вирішити найбільш оптимальні варіанти транспортного забезпечення, підготовки кадрів, забезпечення продуктами харчування, створення комплексних туристичних маршрутів та ін.

Таким чином, створення та функціонування рекреаційного комплексу столичного регіону в контексті розвитку урбаністичних процесів, розширення міжнародних контактів, інтенсифікації економічного розвитку та зростання культурного рівня населення сприяє перетворенню рекреації у потужний процес, який є невід'ємною частиною економічного життя м. Києва та Київської області. Раціональне використання даної галузі може забезпечити не тільки більш повне задоволення пізнавально-оздоровчо-спортивних потреб територіальної громади, туристів та рекреантів, а й принести економічну вигоду регіону та державі.

З цією метою для забезпечення подальшого розвитку рекреаційного комплексу столичного регіону необхідно провести широкомасштабні дослідження і пошукові роботи з виявлення і оцінки нових територій, рекреаційних та бальнеологічних ресурсів, з обґрунтування основних напрямів їх використання для розвитку рекреації, туризму та організованого відпочинку населення, відновлення його фізичних та інтелектуальних потреб з відповідною інфраструктурою обслуговування.

Література.

1. Бейдик О. О. Рекреаційно-туристські ресурси України: Методологія та методика аналізу, термінологія, районування: Монографія. / О. О. Бейдик. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – 395 с.
2. Генеральний план розвитку м. Києва та його приміської зони до 2025 р. (Основні положення) – Режим доступу: <http://kiev4you.org/gif/genplan2025.pdf>.
3. Карпатский рекреационный комплекс / М. И. Долишний, М. С. Нудельман, К. К. Ткаченко и др. – К. : Наукова думка, 1984. – 148 с.
4. Котляров Е. Н. География отдыха и туризма. / Е. Н. Котляров. – М.: Мысль, 1978. – 235 с.
5. Крачило М. П. Природно-рекреаційні ресурси Чернівецької області, їх використання та охорона / М. П. Крачило, О. Д. Король та ін. // Чернівецький ун-т. Науковий вісник. – Чернівці, 1996. – Вип.3: Географія. – С. 70–75.
6. Недашковская Н. Ю. Територіальна рекреаційна система Українських Карпат та проблеми природокористування / Н. Ю. Недашковская // Львів. ун-т. Вісник. Сер. геогр. – Львів, 1994. – Вип.19: Географічні природоохоронні проблеми західного регіону України. – С. 83–85.
7. Павлов В. І. Рекреаційний комплекс Волині: теорія, практика, перспективи / В. І. Павлов, Л. М. Черчик // НАН України, Інститут регіональних досліджень. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – 122 с.
8. Смаль І. В. Туристичні та санаторно-курортні кластери в Україні: перспективи та проблеми створення / І. В. Смаль // Туристично-краєзнавчі дослідження. – Випуск 4. – К. : Державне підприємство «Національна туристична організація», 2002. – С. 214–227.

9. Турло Н. П. Діагностика трансформації туристично-рекреаційного комплексу м. Києва [Текст] : дис... канд. екон. наук: 08.10.01 / Н.П. Турло; Федерація професійних спілок України, Інститут туризму. – К., 2006. – 224 с.

10. Чернова Г. В. Територіально-рекреаційний комплекс Вінницької області : автореф. дис... канд. геогр. наук: 11.00.02 / Г. В. Чернова / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 20 с.

11. Черчик Л. М. Перспективні форми господарської діяльності з освоєння та експлуатації рекреаційних ресурсів / Л. М. Черчик. – Режим доступу: <http://archive.univector.net/ariu/departments/conferences/2005/09S.pdf>.

12. Щепанський Е. В. Управління туристично-рекреаційною сферою України в умовах підготовки до ЄВРО-2012 / Е. В. Щепанський. – Режим доступу: [file:///C:/Users/%D0%90%80/Downloads/Unzap_2008_2_55%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/%D0%90%80/Downloads/Unzap_2008_2_55%20(1).pdf).